

**OSMANLI İKTİSAT GELENEĞİNDE TÜRKİYE’NİN KALKINMASININ
TEMELLERİNİ ARAMAK**

*SEARCHING FOR THE FOUNDATIONS OF TURKEY’S DEVELOPMENT IN
THE OTTOMAN ECONOMIC TRADITION*

Talha KUTAY*, Munise Tuba AKTAŞ**

*Geliş Tarihi: 26.10.2023
(Received)*

*Kabul Tarihi: 17.04.2024
(Accepted)*

ÖZ: Türkiye’de otantik kalkınma iktisatçılarının bulunduğu iddiasını taşıyan bu çalışmada Türkiye’nin kalkınmasının “kendi topraklarından doğan iktisat düşüncesinde aranması” amaçlanmaktadır. Bu sayede Türkiye’nin son 100 yılda yaşadığı kalkınma sorunlarını yerelde olanın bilinç ve sağduyusuyla çözmek mümkün olabilecektir. Her ne kadar Cumhuriyet farklı bir yapıyı ifade etse de İmparatorluğun hafızası ve Osmanlı insanın düşünce yapısı kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Türkiye’nin kalkınmasının Osmanlı’nın iktisat geleneği incelenmeden anlaşılacağı çalışmanın diğer bir iddiasıdır. Osmanlı iktisat geleneği içinde yer alan bütün düşünürlerin çalışma kapsamında ele alınması mümkün olmamıştır. Bu nedenle Ahmed Midhat, Namık Kemal ve Ziya Gökalp’in iktisat düşüncesi ayrıntılı olarak ele alınacak ve düşünürlerin görüşleri ışığında Türkiye’nin kalkınma sorunlarına yönelik önerileri tartışılacaktır. Sonuç olarak, yazarların Avrupa-merkezci bakış açısından sıyrılarak, Osmanlı İmparatorluğunun özgünlüğüne dikkat çektikleri ve kalkınma perspektiflerinin günümüze ışık tuttuğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Kalkınma, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye

ABSTRACT: In this study, which claims the presence of authentic development economists in Turkey, the aim is to seek Turkey’s development within the economic thought that arises from its own land. In this way, it may be possible to address Turkey’s development challenges over the past 100 years with the awareness and insights of those who are rooted in the local context. While the Republic represents a different structure, the memory of the Empire and the thought patterns of Ottoman people have played a significant role in its establishment. In this context, another claim of the study is that the development of Turkey cannot be understood without examining the economic tradition of the Ottoman Empire. It has not been possible to cover all the thinkers within the tradition of Ottoman economics. Therefore, the economic thought of Ahmed Midhat, Namık Kemal, and Ziya Gökalp will be discussed in detail, and recommendations regarding Turkey’s development issues will be debated in the light of the views of these thinkers. As a result, it has been understood that the authors, by

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Bölümü, talhakutayfb@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4005-3222.

**Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, mtturker@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1541-4639.

OPEN ACCESS

© Copyright 2024 Kutay & Aktaş

getting rid of the Eurocentric perspective, draw attention to the originality of the Ottoman Empire and their development perspectives shed light on the present day.

Key Words: Economic Development, Ottoman Empire, Türkiye

EXTENDED ABSTRACT

The Eurocentric development approach, which envisions a single and linear path to development, has not only failed to solve the development problems of less developed countries but also has exacerbated them. In this context, implementing policies that take into account the uniqueness of each country is of paramount importance. These policies can be formulated by the authentic economists of the less developed countries themselves. In this study, which claims the presence of authentic development economists in Turkey, the aim is to seek Turkey's development within the economic thought that arises from its own land. In this way, it may be possible to solve Turkey's development issues of the past 100 years with the awareness and wisdom of what is local. Although the Republic represents a different structure, the memory of the Empire and the thought structure of the Ottoman people have played a significant role in its establishment. In this context, another claim of the study is that the development of Turkey cannot be understood without examining the economic tradition of the Ottoman Empire.

In this study, the development perspectives of Ahmed Midhat, Namık Kemal, and Ziya Gökalp, who are writers belonging to the Ottoman economic tradition, are examined through their primary works. In this context, within the framework of economic development, the views of thinkers who deal with the development process in sociological, cultural and economic terms were examined by scanning the national literature.

When the thoughts of the examined authors are collectively reviewed, it is particularly emphasized that the British economy, which is seen as a linear development path by the mainstream development approach, is not valid from the perspective of the Ottoman Empire. In this regard, the authors draw attention to the uniqueness of the Ottoman economic structure and provide policy recommendations. The writers, who were influenced by the tumultuous environment and wars of their time, place a significant emphasis on national economy and protectionism in their development perspectives. It can be observed that there is a positive attitude towards protectionism in all of the authors. However, the degree of protectionism varies among the writers. For example, Ahmed Midhat emphasizes the need for high tariffs on imports to promote domestic industry in the Ottoman Empire, while Namık Kemal suggests that European countries would not allow this and that domestic industry should be developed within the framework of free trade. Although Midhat advocates the imposition of high tariffs on imports, he also states that these tariffs would remain in effect until the Ottoman Empire reaches the level of European countries. Ziya Gökalp, on the other hand, emphasizes that the entry of foreign capital without political conditions would not be problematic for the country. Unlike the other writers, Gökalp's inclination towards a more protectionist economic structure is more pronounced. He especially adopts a corporatist economic framework and emphasizes that individual ownership is legitimate as long as it serves social ownership. The only missing point in the thoughts of the writers who emphasized early on that the principles of British economics would not be valid for the Ottoman Empire is their failure to realize the dependency relationship created by free trade.

This is a common oversight, and the main reason for it is that the theoretical foundations of this dependency were established in later periods.

As of today, it has become increasingly apparent that the English economy may not be applicable to developing or less developed countries, particularly Turkey. The increasing level of dependence of developing or less developed countries on developed countries demonstrates that these mentioned countries cannot prosper while remaining within the framework of free trade. While it may not be possible to outright reject free trade, it is crucial for less developed countries to gain competitiveness. In this context, protectionism remains an important policy to consider in today's world. From this perspective, the authors' development perspectives shed light on our present day.

It is not possible to mention all authors who are part of the Ottoman economic tradition in this study, as a result, not every author has been included within the scope of the study. The selection of these authors is based on the weight of their works in addressing economic issues, with their original thoughts being significant during their respective periods.

As Demircioğlu and Erbaş (2018:30) conveyed, it is necessary to consider the Ottoman and Republican periods as a rupture and, after this rupture, as a process that has both continuities and discontinuities to some extent. In this context, solving Turkey's development problems over the past 100 years and outlining a perspective for the next 100 years can be possible through discussing the development perspectives of authors who are part of the Ottoman economic tradition. With this perspective, past experiences and policies will shed light on shaping the path of future national development.

The study has examined the perspectives of authors belonging to the Ottoman economic tradition regarding development through their own works, and it did not directly address the development process. When reviewing the literature, it is noticeable that there are few studies that extensively investigate the thoughts of authors from the Ottoman economic tradition on development. Understanding and explaining the problems encountered in the development process by focusing on the perspectives of locally nurtured thinkers within the national socio-economic and political context is of great importance. From this perspective, it is believed that the study will fill an important gap in the literature.

1. GİRİŞ

Kapitalist sistemin bir çıktısı olarak ülkeler arasında gelişmişlik ve az gelişmişlik olarak tanımlanabilecek bir ikilik meydana gelmiştir. Bu ikiliği ortadan kaldırmak ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan yıkımı ve ülkeler arasındaki gelir farklılıklarını azaltmak amacıyla kalkınma iktisadı adıyla bir disiplin ortaya çıkmıştır. Fakat bu yakınsatma ana akım kalkınma yaklaşımının Avrupa-merkezci bakış açısı barındırmasından dolayı az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarını çözememiştir. Bunun en önemli nedeni Avrupa-merkezci yaklaşımın toplumsal gelişmenin doğrusal bir yol izlediğini öngörmesidir. Fakat insanlık herhangi bir tarihsel zamanda farklı boyutlar, kültürel biçimler ve maddi gelişme düzeylerine sahip farklı toplumlardan oluşmaktadır (Nişancıoğlu, 2013). Ülkelerin geçirdikleri toplumsal ve politik değişimlerin farklı olması nedeniyle hiçbir ekonomik teori her zaman ve mekanda her toplum için evrensel çözümler sunamamaktadır. Çözumsuzlüğün bir çıktısı olarak Yapısalcılık ve Bağımlılık Okulu gibi teoriler ve kapitalist kurumlara alternatif olarak ortaya çıkan Dünya Sosyal

Forumu gibi oluşumların ortaya çıkmasıyla kalkınmayı yerelde aramaya dair çalışmalar artmaya başlamıştır. Az gelişmişlik sorununu üçüncü dünyanın bakış açısıyla ele alan Bağımlılık Okulu sadece gelişmiş ülkelere değil, üçüncü dünya ülkelerinden de otantik kalkınma (gelişme) iktisatçılarının çıkabileceği düşüncesini bünyesinde barındırmaktadır (Öztürk, 2015).

Türkiye’de de otantik kalkınma iktisatçılarının bulunduğu iddiasını taşıyan bu çalışmada Türkiye’nin kalkınmasının “kendi topraklarından doğan iktisat düşüncesinde aranması” amaçlanmaktadır. Bu sayede Türkiye’nin son 100 yılda yaşadığı kalkınma sorunlarını yerelde olanın bilinç ve sağduyusuyla çözmek mümkün olabilecektir. Her ne kadar Cumhuriyet farklı bir yapıyı ifade etse de İmparatorluğun hafızası ve Osmanlı insanının düşünce yapısı kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Türkiye’nin kalkınmasının Osmanlı’nın iktisat geleneği incelenmeden anlaşılamayacağı çalışmanın diğer bir iddiasıdır. Demircioğlu ve Erbaş (2018: 30)’ında aktardığı üzere, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin bir kırılma olarak ve bu kırılma sonrasında belli anlamda hem devamlılıkları/süreklilikleri olan hem de kopuşları olan bir süreç olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Osmanlı iktisat geleneği içinde yer alan bütün düşünürlerin çalışma kapsamına dahil edilememesi nedeniyle sadece Ahmed Midhat, Namık Kemal ve Ziya Gökalp’in çalışmalarına odaklanılmıştır. Ele alınan yazarların eserleri üzerinden Türkiye’nin kalkınma sorunlarına yönelik hangi çözüm önerilerinin ortaya koyulabileceği tartışılmıştır.

2. OSMANLI İKTİSAT GELENEĞİNİN ORTAYA ÇIKTIĞI EKONOMİK YAPI

III. Selim itibarıyla çeşitli liberalleşme faaliyetleri görülse bile iktisadi liberalizm tam olarak Tanzimat’ın ilanıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğuna girmeye başlamıştır. III. Selim döneminde görülen liberalleşme faaliyetleri Batının zorlamasından veya esinlenmeden öte devam eden buhran ve dengesizlikleri ortadan kaldırmak için gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen liberalleşme faaliyetleri II. Mahmud döneminde beklenen sonuçları vermemiştir. Ayrıca bu dönemde İngiltere ve Rusya kendi çıkarları için Osmanlı’dan ticarete serbestliği sağlamasını talep etmişlerdir (Sayar, 2021). Örneğin 1829 yılında imzalanan Edirne antlaşmasının yedinci maddesinde eskiden de olduğu gibi Rus halkının denizde Osmanlı ülkesinde serbestçe ticaret yapabilecekleri ve Rus bayrağı taşıyan ticaret gemilerinin hiçbir kontrolden geçmeden Osmanlı sularında ticaret yapabilecekleri ifade edilmekteydi (Gök, 2008: 67). Aynı şekilde İngiltere tarafından da Osmanlı önemli bir pazar olarak görülmekte ve serbest ticaretle birlikte Osmanlı ekonomisi üzerindeki Rus etkisinin kırılması amaçlanmaktaydı (Sayar, 2021).

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarlara özel önem vermiştir. Batı’da uygulanan merkantilist politikalara aykırı olacak şekilde ihracatın

sınırlandırılması ve sadece aşırı bolluk olduğunda ve iç talep karşılandığında ihracata olumlu bakılması sanayi alanındaki sermaye birikimini olumsuz etkilemiştir. Özellikle yabancı tüccarlara yönelik verilen imtiyazlar sermayenin yabancılarda toplanmasına neden olmuştur (Şener, 2007). Osmanlı'nın ticaretin serbestleşmesini öngören Balta Limanı Sözleşmesi gibi birçok sözleşmeyi imzalamasının bir sonucu olarak İngiltere'nin bir dizi teknolojik malı ülkeye girmiş, Hristiyanlar ekonomik güç elde etmiş ve küçük esnaftan oluşan Osmanlı Müslüman orta sınıf olumsuz etkilenmiştir (Kuştemir Kaya ve Oktik, 2022). Bundan dolayı hükümet tarafından yerli esnafı desteklemek için 1840'li yılların ortasından itibaren iç gümrükler hafifletilmiştir (Kızıltoprak, 2012). 1838 yılında imzalanan Balta Limanı Sözleşmesi Osmanlı ekonomisinde yapısal bir değişikliğe gidişin tescili olan Tanzimat ile ekonomik liberalizmin içselleştirilmesinin başlangıcı olarak görülmektedir. Her ne kadar İngiltere Osmanlı'nın ticarete serbestliği uygulamasını talep etse de aynı dönemde İngiltere'de ithalatı kısıtlayıcı kanun (Corn Law) yürürlüktedir. Tanzimat'ın temeli olan iktisadi hürriyetçiliğin toplumda temellenmeden yukarıdan aşağıya bir şekilde getirilmesi iktisadi hürriyetçiliğin levanten ve gayri müslümler tarafından uygulanmasına neden olmuştur (Sayar, 2021).

18. yüzyıldan itibaren geliştirilmeye çalışılan sanayi, merkezi otoritenin gücü, özel teşebbüsün yetersizliği ve merkantilist anlayış gibi nedenlerden dolayı başlangıçta devlet tekelinde kalmıştır. Aynı zamanda devletin sanayi girişimleri üzerindeki merkezîyetçi kontrolü sanayinin belirli sanayi kollarında ve şehirlerde toplanmasına yol açmıştır. Bu durum ise sanayideki teknolojik verimliliği düşürmüş, sanayinin dar alanda ve esnaf tipi örgütlenme şeklinde kalmasına neden olmuştur (Şener, 2007: 57-58). Devlet sanayisinin oluşumu için 1804 yılında Beykoz Kağıt Fabrikası, 1810 yılında Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, 1827 yılında İplikhane-i Âmire, 1830 yılında Feshane-i Amire, 1833 yılında Feshane Fabrika-ı Hümayun ve İzmit Fes İmalathanesi, 1830'lu yıllarda İslimiye Çuha Fabrikası, 1837 yılında Dolmabahçe Fişek Fabrikası, 1834 yılında İzmir Kağıt Fabrikası, 1840 yılında Çubuklu Billur Fabrikası, 1842 yılında Balıkesir Çuha Fabrikası ve Samakov Demir Tesisleri, 1843 yılında Zeytinburnu Demir Fabrikası ve Yedikule Şimendifer Fabrikası, 1850 yılında ise Bakırköy Basmahanesi, Zeytinburnu ve Bakırköy sanayi kompleksleri, Çubuklu Billur Fabrikası, Beşiktaş Demir Dökümhanesi, Balıkesir Çuha Fabrikası, Büyükdere Kiremit Fabrikası, Unkapanı Askeri Tahniyesi ve Bağdat Baruthanesi gibi çeşitli alanda faaliyet gösteren fabrikalar kurulmuştur (Memiş, 2015; Kurt, Kuzucu, Çakır, Demir, 2016; Karaaslan, 2017). Aynı zamanda özel teşebbüse yönelik imtiyazlar verilmiş ve bunun sonucu olarak küçük ve büyük ölçekli fabrikalar işlemeye başlamıştır (Şener, 2007).

Yıllardır süregelen devlet müdahalesi, narh, tarife, imtiyaz, berat vb. gibi ticari ve ekonomik girişimleri kısıtlayıcı yöntemler, devlet kademesindeki rüşvet, iltimas gibi yolsuzlukları pekiştirmiş ve Osmanlı devlet geleneğinin kısır döngüsü çözülmedikçe iktisadi yaşamda önemli atılımların gerçekleşmeyeceği görüşü

giderek yaygınlaşmıştır. Bu kısır döngüyü çözmeye yönelik ilk adım, 1908 yılında ilan edilen İkinci Meşrutiyet ile birlikte atılmış, Osmanlı'da siyasi ve ekonomik liberalizm yeşerme olanağı bulmuştur. Ekonomik yapının liberalleştirilmesine yönelik önemli adımlar atılarak, yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanmıştır. Özellikle siyasi hürriyetçilik ile birlikte birey ön plana çıkarak, reaya kavramının önemini yitirmesi devlet karşısında birey olarak varlığını sürdüremeyen reyanın teşebbüste bulunması açısından oldukça önemlidir. Devletin mali nedenlerle ekonomik hayata müdahalesi uzun dönemde ülke ekonomisi için sakıncalar doğurmuş, yüksek vergilerin üreticiyi caydırması ülkenin yoksullaşmasına neden olmuştur. Bu yüzden devlet anlayışına yeni bir boyut kazandırılmış ve “mali devlet” anlayışı yerine “iktisadi devlet” anlayışı yerleşmiştir. Fransız İhtilali'nden gelen Ulusçuluk akımına rağmen bu dönemde özellikle Osmanlıcılık temel kimlik olarak benimsenmiştir (Toprak, 1995).

İkinci Meşrutiyet'in sağladığı hürriyet ortamı kısa sürmüştür; Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Avusturya – Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhakı, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı ve Edirne'nin işgali Jakoben geleneğin başkaldırısı için ortam hazırlamış ve İttihat ve Terakki 1913 yılında gerçekleştirdiği Babıali Baskını ile iktidara el koymuştur (Toprak, 1995). Önceki dönemde uygulanan, Müslüman-Türk esnafı koruyan devlet müdahaleciliğinin sonlanması, lonca gibi dayanışma kurumlarının kapanmasına neden olmuş, ticaret yabancıların ve gayrimüslimlerin eline geçmiştir. Kapitülasyonlar ile elde ettikleri güç ile birlikte Avrupa devletlerinin himayesine girip topluma yabancılaşmış ve güçlü bir ticaret oligarşisi oluşturmuşlardır. Yabancı tüccarların iç pazarda sattığı ve satın aldığı malların üzerindeki vergilerde indirim yapılmış, tüccara istediği yere yerleşme özgürlüğü tanınmış, kişisel vergilerden muaf tutulmuş ve Osmanlı yasalarının dışında kalmışlardır. Yabancı tüccarların elde ettikleri bu güçten yerli tüccarlar olumsuz etkilenmiş, geleneksel el sanatları artan tavizli ithalat karşısında rekabet edemeyip çözümlenirken, öte yandan hammaddelerin ihracatı yerli üreticinin hammaddeye erişimini kısıtlamıştır. Kapitülasyonlar ile oluşan yarı-sömürgeleşmiş yapı, Avrupa'nın büyük devletlerinin imparatorluğu paylaşma girişimlerine hız kazandırmıştır (Kazgan, 2006).

Ulusçuluğun yayılmaya başlamasıyla birlikte Osmanlıcılık kimliği çözülmeye başlamış ve Osmanlı'daki bütün unsurların din, cinsiyet, mezhep farklılığına bakılmaksızın birliğini savunan İttihat-ı Anasırı söyleminin geçersizleştiğinin farkına varılmıştır. Buradan hareketle İttihat ve Terakki, Anadolu'ya yönelen Müslüman-Türk eşrafi temel alan bir iktisadi politika belirlemiş ve “Milli İktisat” düşüncesine ortam hazırlanmıştır (Toprak, 1995). “Milli İktisat” görüşü, savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteğiyle bir yerli ve milli burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini; bunun hem mümkün hem de kalkınma ve

modernleşme için zorunlu olduğunu öne sürmüştür (Boratav 2018: 29). Bu dönemin savaflara denk gelmesi dolayısıyla hem savaş ekonomisi yönünde tedbirler alınırken hem de “Milli İktisat” düşüncesi bağlamında ticareti yabancı ve gayrimüslimlerin elinden alabilecek bir politika benimsenmiştir. Azınlıklara ve Avrupalılara karşı yerli malı kullanma kampanyaları, şirketleşerek sanayileşme girişimleri, milli bankacılık hareketinin başlatılması, milli burjuva yetiştirme çabaları önceki dönemlerde ekonomide kurulan yabancı tüccar egemenliğini kırma çabaları olarak görülmektedir (Toprak, 1995).

Mali gümrük politikası her ne kadar devlet hazinesine önemli bir gelir sağlamış olsa da vergi mükelleflerinin ödeme gücünü günden güne sınırladığı için, “iktisadi” nitelikli koruyucu bir dış ticaret politikası gündeme gelmiştir. Yerli şirketlerin gelişimi önünde engel olarak duran kapitülasyonların kaldırılması bahsi geçen politika değişikliği için oldukça önemlidir. Kapitülasyonların kaldırılması için gerekli ortamı da Birinci Dünya Savaşı hazırlamış ve 9 Eylül 1914 tarihinde kapitülasyonlar tek taraflı olarak feshedilmiştir. Ardından kambiyo rejimi başta olmak üzere dış ticarete ve iç ekonomide devletçi bir politika izlenmeye başlanmıştır. Bu korumacı politikalarla birlikte savaşların ekonomide yaratacağı kayıp, sınırlı bir değer kaybıyla atlatılmıştır. Bu politikalara ek olarak, Düyun-ı Umumiye'nin faaliyetleri askıya alınarak, yabancı şirketler denetim altına alınmış hatta bazı şirketler millileştirilmiştir. Müslüman-Türk esnafa pay senedi devredilerek anonim şirketler kurdurulmuştur. Bu girişimler sonucunda ticaret artık Müslüman-Türk eşrafa geçmiş, devlet iktisadiyatıyla gayrimüslimler ve yabancılar piyasadan tasfiye edilirken anonim şirketler giderek ekonomiye hâkim olmuştur (Toprak, 1995). Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar genellikle milliyetçi ve bağımsızlıkçı kadrolar iktidarda olmakla birlikte, bunlar, uluslararası sermayenin ve büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki kurumsallaşmış ve güvence altına alınmış denetim, müdahale ve baskı mekanizmaları karşısında çaresiz kalmışlar; sonunda “büyük güçlerden hangisine yanaşmak ehvendir?” sorusuna sığınmışlardır (Boratav, 2018: 25).

Her ne kadar bahsi geçen dönemde milli iktisat politikalarının uygulandığı görülse de Cumhuriyetin kuruluşuna kadar Osmanlı İmparatorluğu sadece siyasal bağımsızlığını politik olarak koruyabilmiş, ekonomik açıdan büyük ölçüde sömürgeci emperyalist ülkelere bağlanan yarı sömürge ülkelerinde görülen ilişkilere benzer bir ilişki göstermiştir (Kurmuş, 2012).

3. OSMANLI İKTİSAT GELENEĞİNDE KALKINMA PERSPEKTİFLERİ

Karl Polanyi iktisadi biçimselci ve özselci olmak üzere iki şekilde tanımlamaktadır. Biçimselci tanım günümüzde ana akım iktisat yaklaşımı tarafından sıklıkla kullanılan ekonomi tanımıdır. Bu tanıma göre ekonomi, kıt kaynaklarla bireylerin sınırsız ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Özselci tanım ise ekonomiyi, insanla çevresi arasında insanlar tarafından kurulmuş insanların isteklerini

karşıl原因 maddi araçların arzının sürekliliğini sağlayan bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Çakmak, 2011: 95). Kısaca özselci tanım insanın doğasına ve hemcinslerine dayanmakta ve onun doğal ve sosyal çevresiyle olan ilişkisine atıfta bulunmaktadır (Polanyi'den Aktaran Akan, 2015: 96). Biçimselci tanım doğrudan piyasacı toplumların ekonomiye bakışlarını açıklarken, özselci tanım hem piyasacı hem de piyasacı olmayan toplumlar için ortak bir çerçeve sunmaktadır. Biçimselci tanımın kabulü, iktisadi düşünceye katkıyı sadece, değişimin ve değişimi belirleyen fiyat mekanizmasının işleyişini açıklamakla sınırlandırılmasından dolayı bu tanım Osmanlı ve benzeri toplumların iktisat geleneğini açıklayamamaktadır (Çakmak, 2011). Bu tanım temel alındığında Osmanlı iktisat geleneğine mensup yazarlardan Batı ekolüne benzer çalışmalar ortaya koyulması beklenmekte ve Osmanlı iktisat geleneğinin olmadığı şeklinde bir anlayış ortaya çıkmaktadır.

Sayar (2021)'a göre Osmanlı insanı devlete, dine, töre ve geleneklere itaatkar, zayıf tüketim alışkanlıklarına sahip dünyayı kendi haline terk eden bir birey olarak tanımlanmaktadır. Bu insan tipinin mülkiyet ve toprak rejimi, vergileme, fiyat rijitidesi, sikke tahsisi gibi normatif unsurlarla kurduğu ilişki Osmanlı'nın dış tazyik ve telkinler karşısında başarıyla ayakta kalabilmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle reel unsurlardan öte normatif unsurlarla kurulan ilişki modern iktisadın Osmanlı'da yaygınlaşmamasının en önemli nedenlerinden biridir. İlmî faaliyetin Allah'a ulaşmak için bir yol olarak görülmesi maddenin kendi haline terk edilmesine, tahayyül ve mistisizmin (islami batini tasavvuf) tefekkür ve spekülâtif düşüncenin önüne geçmesine yol açmıştır. Bundan kaynaklı olarak medreselerde okutulan iktisat, Osmanlı'nın en güçlü devirlerinden çöküşe değin, hiç bozulmadan, Aristo geleneğine sadık kalınarak 'tasnif-ı ulûm'¹ içindeki yerini 'ilm-i tedbir-i menzil'² olarak almıştır (Sayar, 2021: 66). İktisadın ahlaki ilimler içinde erimesi iktisadın değişen şartlara uyacak tutarlı çözümler getirmesini engellemiş ve normatif politikalar üretecek kanalların tıkanmasına yol açmıştır.

Osmanlı aydınları tek bir alanda uzmanlaşmak yerine her bilgi dalıyla ilişki kurmuşlardır. İktisatta bu bilgi dallarından biridir. Namık Kemal'in kendisi için sarf ettiği aşağıdaki ifadesi dönemin diğer Osmanlı aydınları için de geçerlidir.

*"... Biz olsa olsa edebiyatçılarız en uygun tabirle hurdefuruşuz³. Ebucehil'lik gösterecek kadar cahil değilsek de çok bilgili olduğumuzu söyleyecek kadar da alim değiliz (Aktaran Sayar, 2021: 332)."*⁴

Osmanlı'da "iktisatçı" olarak adlandırılabilir bir grubun olmayışı özellikle kurumsallaşmış bir Osmanlı iktisat geleneğinin oluşmasını engellemiştir. İktisadi

¹ Bilimlerin sınıflandırılması anlamına gelmektedir.

² Ev ekonomisi anlamına gelmektedir.

³ Az şey bildiği halde yüksekte atan anlamına gelmektedir (Ozön, 1971).

⁴ Yazarlar tarafından sadeleştirilmiştir.

meselelerin ilk önce gazetelerde işlenmeye başlaması iktisadi bilginin üretimini yüzeyselliğe hapsetmiş, Batıda görülen “rahip-iktisatçı” yerine Osmanlı’da “gazeteci-iktisatçı” örnekleri görülmüş, iktisadi bilgi felsefesizlik ikliminde üretilmiş günlük politikanın dışında iktisadi bilgi üretimi yapılamamıştır (Çakmak, 2011: 266). Konuyla ilgili Sungu (1943) şöyle yazmaktadır:

“Aslında gerek 1870’lerde gerekse sonralarında “iktisatçı” diyebileceğimiz bir zümre oluşmamıştır. O dönemde iktisatçılık bir avuç Osmanlı entelektüelinde pek de seçilmeyen bir düşünce boyutudur. Bu zevatı “iktisatçı” addetmek biraz da araştırmacıların bir çöl kuraklığında dolaşırken onlara bu tevcihi yapmaktan geri kalmamaları sonucudur (Aktaran Özveren, 2017: 18).”

Osmanlı döneminde kalkınma literatürü içinde değerlendirilebilecek çalışmalar kalkınma yazınının henüz sistematik bir çalışma alanına dönüşmediği ve Batı’da sosyolojinin kurumsallaşmaya başladığı yıllara denk gelmektedir. Osmanlı’da iktisatla ilgili yazın Tanzimat’la birlikte kendisini göstermiş ve yabancı iktisat yazarlarından tercüme yapılmış, gazete ve dergilerde iktisadi konulara yer veren tercüme ve telif yazılar yayımlanmaya başlamıştır. Ceride-i Havadis Gazetesinde Münif Paşa, Tercüman-ı Ahval Gazetesinde İbrahim Şinasi Bey, Terakki Gazetesinde Nurettin Bey, Muhbir Gazetesinde Ali Suavi ve Mecmua-i Fünun Dergisinde Mehmet Şerif Efendi iktisat üzerine yazılar yayımlamışlardır. Aynı zamanda Mizan-ı İctihad, İbret, Basiret, Hürriyet, Ulum, İttihat ve İnkılap gibi gazetelerde; Mecmua-i Ebuzziya, İktisadiyat Mecmuası, Ulum-ı İktisadiye, İctimaiye Mecmuası, Yeni Mecmua ve Türk Yurdu gibi dergilerde iktisadi meseleler hakkında yazılar yayımlanmıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinde ve 20. yüzyılın başında İstanbul’da çıkan Times, Morning Post, La Turquie, Levant Herald, Levant Times gibi yabancı yayın organları da Osmanlı iktisat düşüncesinin gelişimine katkı sağlamışlardır (Çakmak, 2011: 112). Tanzimat dönemine kadar uzanan kalkınma tartışmaları “memleket nasıl kurtulur?” sorusu üzerinden yürütülmüştür. Bu da iktisadi yalnız bir bilim değil, aynı zamanda bir zanaat olarak görmelerine hatta, iktisadi, soyut ve evrensel yasalara sahip bir bilim alanı olmaktan çok güncel sorunlara çözüm getirecek bir zanaat olarak algılamalarına neden olmuştur (Çakmak, 2011:102). Tanzimat’ın ilanı Osmanlı’nın kendisini Batı karşısında yenilmiş hissetmesinin ilk tezahürüdür (Demircioğlu ve Erbaş, 2018: 29). Bu yenilmişlik hissi her ne kadar o dönem yazarlarının düşüncelerinde Batıya öykünmenin diğer bir tanımlamayla örnek almanın esintilerini taşısa da -aşağıda daha ayrıntılı olarak tartışılacağı üzere- yazarlar kendilerini Avrupa merkezci düşüncenin sınırlarına hapsetmeyerek Osmanlı İmparatorluğu açısından özgün yorumlar ortaya koymaya çalışmışlardır. Her ne kadar “örnek alma” dezavantajmış gibi görülse de iktisat ve iktisadi düşünce tarihi alanındaki çalışmalar daha gelişmiş ülkelerin örnek alınmasının önemli kalkınma stratejilerinden biri olduğunu ortaya koymuştur (Ağır, 2017: 49).

18. yüzyıldan itibaren Süleyman Penah Efendi, Ebubekir Râtib Efendi, Behiç Efendi, Sadık Rıfat Paşa, Münif Paşa, İbrahim Şinasi Bey, Nurettin Bey, Ali Suavi, Mehmet Şerif Efendi, Namık Kemal, Sakızlı Ohannes, Mehmet Cavid Bey, Ahmed Midhat, Akyiğitzade Musa, Tekin Alp, Hüseyin Hilmi ve Ziya Gökalp gibi birçok yazar iktisat meseleleriyle ilgili yazılar kaleme almışlardır (Ağır, 2017; Çakmak, 2011). Çakmak (2011), iktisadi meseleler üzerindeki çalışmalarının ağırlığını telif eserlerin oluşturmasından ve kendi dönemlerine özgün düşünceler sunmalarından dolayı Namık Kemal, Sakızlı Ohannes, Mehmet Cavid, Ahmed Midhat, Akyiğitzade Musa, Ziya Gökalp, Tekin Alp ve Hüseyin Hilmi'nin Osmanlı'daki iktisadi düşüncenin evrimine en fazla katkı sağlayan iktisat düşünürlerinden olduğunu aktarmaktadır. Çalışmanın devamında Ahmed Midhat, Namık Kemal ve Ziya Gökalp'ın kalkınma perspektifleri ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

3.1. Ahmed Midhat Himayeci Usul Yaklaşımı

Ahmed Midhat her ne kadar edebi eserleriyle tanınsa da 1880 yılında yayımladığı “*Ekonomi Politik*” ve 1891 yılında yayımladığı “*Düğümün Çözümü (Hallü'l-Ukad)*” başlıklı iktisat yazıları dönemin önemli metinleridir. “*Ekonomi Politik*” başlıklı metinde, ekonominin tanımlarından bahis açarak başlayan Ahmed Midhat, ardından servet, sermaye, mübadele, ihracat ve ithalat gibi konulara değinip son bölümde Osmanlı İmparatorluğu açısından himayeciliğin (korumacılığın) neden önemli olduğunu açıklamaktadır (Ahmed Midhat, 2005: 98).

İnsanların mal mübadelelerinin hem ülke içinde hem de ülkeler arasında yasaklanmaması gerektiğini ifade eden Ahmed Midhat, bir zamanlar Avrupa'nın bir beldesinden diğer beldesine mal mübadelesinin “yasaklılık” derecesine varacak şekilde kayıtlarla tutulduğunu belirtmektedir. “Cenab-ı Hakk'ın kullarının saadetleri için yarattığı genel ve tabii servet” vurgusunu yapan Ahmed Midhat, sıcak memleketlerde yetişen mahsullerin soğuk memleketlerde, dağlık yerlerde yetişen mahsullerin ovalık yerlerde yetişmediğini belirtmektedir. Aynı şekilde madenlerde farklı bölgelerden çıkmaktadır. Bu açıdan Ahmed Midhat, bir yerden çıkan malı veya yetişen ürünü başka bir yere nakletmenin engellenmesinin veya zorlaştırılmasının kalkınma ve bolluk için zararlı olduğunu düşünmektedir. Rekabeti de bir malın geniş kitlelerce kullanılması imkânını sağlaması açısından olumlu olarak gören Ahmed Midhat ilerlemeyi, herkesin medeni nimetlerden (şeker) bol bol nimetlenmiş olması olarak tanımlamaktadır (Ahmed Midhat, 2005). Rekabetin karşıtı olan tekel konusuna da parmak basan Midhat, monopol ile mesai erbabının engellenmesinin medeni toplumun gerilemesine yol açacağını ifade etmektedir.

Ürünün ülke içindeki fiyatı ile dışarıdaki fiyatı eşitse gümrük vergisi koymanın gereksiz olacağını ifade eden Ahmed Midhat, eğer ülke içindeki fiyat dışarıdaki fiyattan daha azsa da gümrük vergisi koymanın abes olacağını belirtmektedir. Ülke içindeki fiyat dışarıdakine göre daha yüksek ve gümrük vergisi

koyuluyorsa bu durumun halka hizmet olmayıp zarar vereceğini belirten Ahmed Midhat, birkaç fabrikatörün özel yararı için genel zarara izin verilmesinin kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Gümrük vergisi konulmasının kaçakçılıkta artış yaratacağına da değinen Ahmed Midhat, bu konuyla ilgili olarak Belçika ve Fransa arasında ithalat ve ihracata konulan fahiş vergileri örnek vermektedir. İki ülke arasında koyulan fahiş gümrük vergileri aslında birbirlerinin ülkesine girmesini istemedikleri ürünlerin girişini engellememiş, ürünler kaçak bir şekilde ülkeye girmiştir. Ahmed Midhat'ın bu düşüncesi İkinci Dünya Savaşı itibarıyla kullanılmaya başlanan kayıt dışı ekonomi kavramına işaret etmektedir. Birden fazla nedeni olmakla birlikte kayıt dışı ekonominin oluşmasının bir nedeni de vergi yükünün fazla olmasıdır. Sugözü (2010)'ün çalışmasının bulgularına göre vergi yükündeki azalmalar, kayıt dışı ekonomi oranının düşmesine imkân sağlayacaktır. Buradan hareketle Ahmed Midhat'ın kayıt dışı ekonomi kavramına vurgu yaptığı söylenebilir.

İhracat ve ithalatın önemine değinen Ahmed Midhat, örneğin altın veya demir üretiminde uzmanlaşan memleketlerde bir yerden sonra altın veya demir stoklamının bir işe yaramayacağını vurgulamakta ve önemli olanın memlekette kıt olan ürünü ülkeye getirmek olduğunu belirtmektedir. Özellikle para suretinde olan altın ve gümüşün ülkede gereğinden fazla çoğalmasına servet denilemeyeceğini belirten Ahmed Midhat, paranın çoğalmasının, paranın kadri ve değerini azaltacağını ifade etmektedir. Ayrıca ticaret sonucu oluşan ihracat fazlasının Mont-Blanc Tüneli ve Süveyş Kanalı gibi büyük işlerin gerçekleştirilebilmesi için biriktirilebileceğini vurgulamaktadır (Ahmed Midhat, 2005: 145).

Eserinde yukarıdaki konuların teorik açıdan tartışmasını yapan Ahmed Midhat, sonrasında bu konuların Osmanlı İmparatorluğu açısından mümkünlüğünü tartışmaya açmaktadır. Osmanlıların askeri bir millet olarak ortaya çıktığını belirten Ahmed Midhat, kazanılan ticari başarıların genelde Türk ve Müslüman unsurlardan öte gayri-Müslüm unsurlar tarafından sağlandığını belirtmektedir. Özellikle ticari başarının durmadan ilerlemesi, askeri unsurların iş birliği ile sağlanmıştır. Örneğin tüccarları taciz eden Rodos Şövalyeleri yenilgiye uğratılmıştır. Fethedilen yerlerden alınan haraçlar ticaretin gelişimine olanak sağlamıştır. Savaş sonucu kazanılan ganimetin ekonomi politik açısından servet olarak görülemeyeceğini ifade eden Ahmed Midhat, asıl kalıcı olan servetin sanatkar ve tüccar olan milletlerin servetleri olduğunu belirtmektedir (Ahmed Midhat, 2005).

Bir memlekette hükümetlerin birinci görevinin ziraat, sanayi ve ticaret konusunda himayecilik olduğunu söyleyen Ahmed Midhat, ziraat, ticaret ve sanayinin korunup himaye edilmemesi durumunda halkın zayıf düşüp, devletin de büyüklüğünü kaybedeceğini vurgulamaktadır. Maden ve ormanlar gibi stratejik sektörlerin yabancı sermayeye karşı himaye edilmesi ülke ekonomisinin kendi kendine yeterliliği açısından oldukça önemlidir. Bunun bilincinde olan Ahmed Midhat, maden imtiyazlarının kaç tanesinin bizim Osmanlılara ihale olduğu

sorusunu sormaktadır. Bu sorunun cevabı olarak orman ve maden işletmeye kabiliyetli değiliz dendiğini ifade etmekte ve ardından kabiliyetli olana kadar madenlerin korunması gerektiğini belirtmektedir:

“Biz bugün kabiliyetli değil isek, henüz kabiliyetli ve reşit olmayan yer çok demeyiz. Biz kabiliyet kazanıncaya kadar vatanımızda gömülü olan hazinelerin korunmasını da iddia edebiliriz. Ya bundan yirmi otuz yıl sonra, biz kabiliyet kazandığımız zaman servet kaynaklarının tümü yabancılar tarafından istila edilmiş olursa? O zaman kabiliyetimizi nereye sarf edelim? Kabiliyetimizi sarf edecek yer aramak için Afrikalar’a, Amerikalılar’a, Avusturalyalılar’a mı gidelim? (Ahmed Midhat, 2005: 153)”

Osmanlı’yı Avrupa ile rekabet etmeye davet etmenin otuz yaşında bir baba yiğidin dört yaşındaki bir çocuğa meydan okuması anlamına geldiğini ifade eden Ahmed Midhat, Osmanlı açısından rekabetin şu an için mecburiyet olmadığını belirtmektedir. Fransa ile Belçika ve bunlar ile İngiltere arasında ithalat ve ihracat serbestliğinin olabileceğini ifade eden Ahmed Midhat, bu memleketlerin ziraat, sanayi ve ticaret konularında rekabet edebilecekleri kadar ilerlediğini vurgulamaktadır. Emekleme çağında olan Osmanlı sanayisinin himaye edilmesi gerekmektedir. Aksi durumda ithalatın yerli sanayiye zayıflatma imkânı vardır. Ahmed Midhat’a göre dış ticaretle Osmanlı’nın yerli sanayi ve ticaretini canlandırmak mümkün değildir. Bunun için ithalat üzerine yüksek vergiler konulmalıdır (Ahmed Midhat, 2005). Yabancılar yönelik koyulan bu vergiler, iç sanayinin gelişmesi için teşvik sağlayacaktır. Ancak Osmanlı’da yerli üretimin dış rekabete karşı korunması merkezi devlet için bir öncelik olarak görülmemiştir. Pamuk (2014)’un vurguladığı gibi 19.yy boyunca mamul mal ithalatının genişlemesi loncalar çerçevesinde örgütlenen zanaatkarlar üzerinde geriletici etkiler yaratmış, loncaların işe konularında önemini kaybetmelerine yol açmıştır (Pamuk, 2014: 93). Ahmed Midhat’ın bu tespiti oldukça önemlidir ve günümüze ışık tutmaktadır. Her ne kadar gelişmiş ülkeler karşılaştırmalı üstünlükler teorisine dayanan salt dış ticaret teorisinin az gelişmiş ülkeleri kalkındıracağını belirtse de bu ülkeler kalkınmalarını kapalı bir ekonomik yapı içinde gerçekleştirmişlerdir. Küçükömer (1966)’e göre bu ülkeler sanayide yeterli birikimi sağlayınca iç ekonomiden ve özellikle dünya ekonomisinden daha fazla yararlanmak için serbestiyi savunmuşlardır. Küçükömer, serbest ticaretle ilgili bu dar çerçeve aşılmadan az gelişmiş ülkeler açısından kalkınmanın mümkün olmayacağını ifade etmektedir. Serbest ticaret ortamında az gelişmiş ülkelerin Batı ülkeleri seviyesinde kalkınmaları mümkün olmamakta ve gelişmiş ülkeleri yakalamayacakları için aralarındaki makas sürekli açılmaktadır (Küçükömer, 1994). Amin (2019)’in de ifade ettiği gibi az gelişmiş ülkelerin (çevre ülkelerin) fethedecekleri bir Amerika’larının olmaması nedeniyle bu kalkınma modeli çevre ülkelerde tekrardan üretilememektedir. Az gelişmiş ülkelerin içinde buldukları koşulların 18. ve 19. yüzyıldaki kapitalist

ülkelerin dış ilişkilerinden ve koşullarından farklı olduğunu belirten Boran (2016) da az gelişmiş ülkelerin sömürgelere veya iktisadi ilişkilerle sömürdüğü, kendine bağımlı kıldığı nüfus bölgelerine sahip olmadığı için bu yoldan sermaye birikimi sağlama imkânlarının olmadığını vurgulamaktadır. Chang (2021)'inde ifade ettiği üzere hemen hemen bütün bugünün kalkınmış ülkeleri yetişme dönemlerinde bebek sanayi korumasından faydalanmışlardır. Bebek sanayi koruma politikasının uygulanmasının kalkınmalarının başarılı olmasının temel nedeni olduğu doğrudan söylenemezken, dikkate değer şekilde, on sekizinci yüzyıl Britanyası'ndan yirminci yüzyıl Kore'si'ne bebek sanayi korumasına yönelik önlemlerle başarılı büyümenin elde edildiği, devamlılık arz eden tarihi bir modelden söz edilebilmektedir (Chang, 2021: 117). Buradan hareketle Ahmed Midhat'ın emekleme çağındaki Osmanlı sanayisinin himaye edilmesi gerektiği düşüncesi az gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkeler karşısındaki konumunu açıklamakla birlikte Yapısalcı Yaklaşım ve Bağımlılık Okulu'nun öne sürdüğü görüşlerle ve yukarıda bahsedilen yazarların düşünceleriyle benzerlik göstermektedir.

3.2. Milli İktisat Usulü: Namık Kemal

Cumhuriyeti kuran kadro dahil olmak üzere Yeni Osmanlılar hareketinden, Jön Türklerden, İttihat ve Terakki'den itibaren neredeyse bütün talebeler, aydınlar, medrese ve tekke mensupları, edebiyatçılar, şairler, siyasetçiler, “memleketi kurtarma” sevdasına düşenler Namık Kemal'i açıktan veya gizli okuyarak yetişmiş, onun hissiyatına sahip olmuş, hatalarını ve sevaplarını benimsemiştir (Kara, 2019: 6). Namık Kemal, çağdaşlarından farklı olarak yazılarında İslam şeriatını ve Osmanlı tecrübesini özellikle vurgulamıştır. Siyaset, hukuk, din ve iktisat gibi çeşitli konularda yazan Namık Kemal'in, iktisat ile ilgili yazıları İbret ve Hürriyet Gazetelerinde yayımlanmıştır. Namık Kemal, Osmanlı toplumunun kültürel-zihni unsurlarının Batı kurumlarının inşasına ne derece imkân sağladığına dair bir analiz ortaya koyarken, aynı zamanda bu unsurları milliyetçi bir şuur ile yeniden şekillendirme çabası içine girmektedir. Hâkim iktisat yazınının Osmanlı örneğine ne derece uygun olduğunu inceleyen Namık Kemal, hâkim iktisat anlayışının uygulanabilirliği üzerinden reform önerileri ortaya koymaktadır (Ağır, 2017). Namık Kemal'in sıkı sıkıya bağlı olduğu bir değer teorisinin olmayışı onun iktisat düşüncesinde ve olguların tahlilinde çok derin bir boşluğu beraberinde getirmiştir. Fakat yine de Namık Kemal'in düşüncesindeki iktisat boyutu 19. yüzyıl düşünce tarihimizle uğraşanların ihmal edemeyeceği bir ağırlıktadır (Sayar, 2021).

“İstikbal” başlıklı yazısında Osmanlı ile Avrupa'yı karşılaştıran Namık Kemal, aralarındaki kültürel farklılığın Osmanlı'nın az gelişmesine neden olduğunu ifade etmektedir. Avrupa'nın uzun dönemli planlar yapmasını gelişmişliğinin temeli olarak gören Kemal, bu minvalde Osmanlı insanının kültüründen doğan “kısa dönemli” yaklaşımına eleştirel bakmakta ve Osmanlı insanının geleceğe dönük bir ilerleme kaygısı taşımadığına dikkat çekmektedir. Avrupa insanının uzun dönemli

yaklaşımıyla, Osmanlı insanının kısa dönemli yaklaşımının karşılaştırmasını şu şekilde ifade etmektedir:

“Onlar beş yüz sene sonra makinelerini idare için gereken kömürün tedarikine şimdiden çare düşünüyorlar. Biz beş gün sonra midemizin hareketi için varlığı gerekli olan gıdanın üretim sebeplerini bile düşünmüyoruz. ... Onlar gerekirse kendi karınlarını aç bırakıyorlar. Çocuklarının fikrini besliyorlar. Bizde düğününde ahbaba ziyafet verememek korkusuyla çocuklarımızı mektebe başlatmıyoruz da bilginin nimetinden mahrum ediyoruz (Namık Kemal, 2019: 40).”⁵

“Vatan” başlıklı yazısında da sermaye birikiminin olmaması durumunda kalkınmanın olmayacağı düşüncesini eleştiren Namık Kemal, serveti oluşturanın emek (sa’y) olduğunu belirtmekte ve ülkede bayındırlığın gelişmediğini söyleyenlere ise Avrupa’nın da 100-200 sene önce Osmanlı gibi olduğunu, emek ile bugüne geldiklerini ifade ederek, “Emek ile orada yapılan şeyler burada neden yapılmaz?” sorusunu sormaktadır (Namık Kemal, 2019a). Ülgener (2016), Namık Kemal’in bu düşüncesinin püriten ahlakı andırıldığını öne sürmektedir. “Terakki” başlıklı yazısında da kendi sorduğu soruya cevap vermekte ve birkaç sene içinde İstanbul’u Londra veya Rumeli’yi Fransa haline getirmenin mümkün olmadığını belirterek, bu seviyeye gelmenin iki asır içinde mümkün olabileceğini ifade etmektedir (Namık Kemal, 2019b). Anlaşılabileceği üzere Namık Kemal, Avrupa karşısında kendisini küçük görenlere de iyimser bir tutum ile çözümün olduğunu belirtmektedir. Aynı yazıda “Biz ilerlemeye başlarsak Avrupa mani olur.” diyenleri de eleştiren Namık Kemal, Avrupa’da, bir ulusun ilerlemesinin her ulusun ilerlemesine hizmet edeceğini anlamayan kimsenin kalmadığını belirtmektedir (Namık Kemal, 2019a). Burada aslında Namık Kemal’in hâkim dış ticaret teorisi ile aynı minvalde düşündüğünü söyleyebiliriz. Hâkim dış ticaret teorisi de özellikle uzmanlaşmayı ön plana koyarak, ülkelerin birbirlerinin kalkınmasına yönelik katkıda bulunacağını vurgulamaktadır. Bu görüşün geçerliliğine yönelik tartışmalar hala sürmekte olup Namık Kemal de aslında “Avrupa bizi engeller.” düşüncesine sahip olup, atalete düşenleri hareket etmeye çağırılmaktadır. “Mülkümüzün Servetine Dâ’ir” başlıklı yazısında da Avrupa’da bazı düşünürlerin Osmanlıların sanat açısından yeteneksiz olduğuna dair düşünceye sahip olduğunu ifade eden Namık Kemal, bunun kötü bir düşünce olduğunu belirtmekte ve Osmanlı’nın Romalılar ve Araplar kadar eser bırakmamasının nedeninin Tanzimat’a kadar ülkenin devlet tesisi ve savaşlarla uğraşmasından kaynaklandığını belirtmektedir (Namık Kemal, 1992). Tanzimat’tan sonra hükümetin kimseyi bir girişime teşvik etmediğini kimsenin de kendiliğinden bir girişime teşebbüste bulunmadığını ifade etmektedir (Namık Kemal, 1992). “Terakki” yazısında aynı zamanda kanaat etmenin yanlış

⁵ Yazarlar tarafından sadeleştirilmiştir.

anlaşıldığını, kanaat etmenin emeği faaliyeti geçirdikten sonra elde edilen kazançla yetinmek olduğunu belirtmekte ve şöyle demektedir:

“Bir hırka ile bir lokma nasip oldu mu tükenmeyen bir hazineye sahip olunmuş fikrine kapılarak köşesinde rahatına düşkün bir şekilde yan gelip zevke bakmak sevap hükmünde tutuluyor (Namık Kemal, 2019b: 219).”⁶

Namık Kemal’in eleştirdiği bu durum sadece Osmanlı özelinde geçerli olmayıp o dönem diğer bölgelerde de geçerlidir. Ülgener (2016a)’in de vurguladığı üzere Ortaçağ ekonomi hayatının en ziyade gelişmiş olduğu yerlerde bile, iktisadi faaliyet basit bir geçim temini amacıyla sınırlandırılmıştır. Ülgener’in düşüncesini kanıtlarcasına Evliya Çelebi de “sağında solunda nice bin sanat ehli “El emeğiyle kazanan, Allah’ın sevgili kuludur” [Hadis-i Şerif] deyip lokma ve hırka parası kazanma kaygısına düşmüşlerdir (Evliya Çelebi, :598)” demektedir.

“Mülkümüzün Servetine Dâ’ir” başlıklı yazısında Avrupa iktisat düşüncesinin genel geçer bir ilke olarak görülmesini eleştiren Namık Kemal, gerçekten her ne işte olursa olsun faydanın hürriyette olduğunu, lakin bazı aksamalardan ötürü bu ticaret hürriyetinin Osmanlılar açısından zarara neden olduğunu belirtmektedir. Namık Kemal’in vurguladığı üzere zamanında Osmanlı milleti tarım ve zanaatta kendi yağıyla kavururken, 20-30 senede Avrupalılara verilen ticaret hürriyetiyle bu durum yok olmuştur. Devlet ticaret hürriyetini ülkede sanat ve ticaretin tamamıyla çöktüğü bir dönemde ilan etmiştir. Ardından Avrupalılar ve üretilen mallar Osmanlıya yığılmıştır. Malların kıymetli ve ucuz olması ülkede üretilen malların itibarını düşürmüştür. Namık Kemal’inde ifade ettiği üzere devlet, herkesi kendi halinde bıraksa ve biraz da eğitimin gelişmesine katkı sunsaydı büyük bir ihtimal halkın yeteneği tabiatın katkısıyla birleşecekti. Böylece zanaatla uğraşanlar Avrupa’yla rekabet edecek mallar üretebileceklerdi. Ayrıca zanaat için lazım olan ziraat ürünlerini Osmanlı’nın feyz ve bereketi için dışardan getirmeye mecbur olmadıkları gibi diğer taraftan bölgenin tabiat ve eğilimlerine vakıf olduklarından dolayı belki Avrupa’ya bile üstün gelebilirlerdi (Namık Kemal, 1992: 40). Bu açıdan Namık Kemal, Ahmed Midhat’la aynı minvalde düşünmektedir. Bahsi geçen yazıda hükümetin sayısız memuriyet açtığını belirten Namık Kemal, liyakat aranmadan, gelen herkesin memurluğa kabul edildiğini belirterek, bu durumun halkın zihninde “dünyada memuriyetten kolay başka bir iş yok” şeklinde bir algıya neden olduğunu ifade etmektedir (Namık Kemal, 1992). Bu durum özellikle milli servetin gerilemesine neden olmaktadır. Namık Kemal’le benzer şekilde Ülgener (1991)’de devletin oy kaygısı gibi iktisat dışı faktörlerle gerekmediği halde memur kadroları ihdas etmesinin gizli işsizliği arttırdığını vurgulamaktadır. Bu da Namık Kemal’in eleştirdiği durumun ilerleyen süreçlerde de yaşandığını ve Türkiye’nin önemli sorunlarından biri haline geldiğini göstermektedir.

⁶ Yazarlar tarafından sadeleştirilmiştir.

“*Sanat ve Ticaretimiz*” başlıklı yazısında da ülkemizde çıkan hammaddenin çoğunun ve tarım ürünlerinin belki binde dokuz yüz doksan dokuzunda ülkemizde, üstat [zanaatçı] eli görmeksizin Avrupa’ya ihraç edildiğinin düşünülmesinin insanı acıklı bir hale soktuğunu [ciğer-hûn] belirtmektedir. Namık Kemal, Osmanlı’da yabancı tüccarının konumunun güçlenmesinin zararlı olduğunu belirtmesine karşın bu ifadeden sonra korumacı bir politika önermemektedir. Elimizde pek bir sanat ve ticaret imkânı kalmadığını belirterek, “kalsaydı ve kendi üretimimizle geçinseydik ne kazanacaktık ne kadar ilerleme kaydedecektik?” diye soran Namık Kemal, ardından ithalat ve ihracat dengesinin ülkede serveti çoğaltacağı düşüncesinin yanlış olduğunu ifade edip, Avrupalıların korumacı bir dış ticaret politikasına izin vermeyeceğini belirtmektedir. Aslında Midhat’ın aksine Namık Kemal, yüksek gümrük vergilerinin çözüm olmayacağını, asıl yapılması gerekenin serbest ticaret içinde kalarak yerel üretimin artırılması olduğunu vurgulamaktadır (Namık Kemal, 2019c; Namık Kemal, 1992). Ayrıca Namık Kemal, “*Usul-i Meşverete Dâ’ir Geçen Nümerolarda Münderic Mektûbların Altıncısı*” başlıklı yazısında, ticaret serbestisine karşı oluşunun altın ve gümüşün ülke içinde kalmasını sağlamak amacı gütmeyeceğini, altın ve gümüşün bir vasıta olduğunu, ithalatın paranın dışarı çıkması sebebiyle değil, ülkede gelir getiren faaliyetleri sekteye uğrattığından dolayı arzu etmediğinin altını çizmektedir (Namık Kemal, 1992a). Son olarak, “*Ziraatimiz*” başlıklı yazısında ülkelerin zenginliğe tarım ile ulaşmadığını, sanat ve ticaret ile ulaştığını ifade eden Namık Kemal, mevcut durumunda fabrikaların ve sermayenin yetersizliğinden ötürü acil ve ilk yapılması gerekenin tarımı ıslah etmek olduğunu belirtmektedir (Namık Kemal, 2019d).

3.3. Milliyetçi İktisat: Ziya Gökalp

Ziya Gökalp, İmparatorluk’tan Cumhuriyete geçiş sürecine tanık olmuş ve dönemin diğer düşünürleri gibi yaşanan bunalımdan kurtulabilmek için çeşitli öneriler kaleme almıştır. Ziya Gökalp’in, özgün noktası bunalımdan çıkış için Türk, İslam ve Batı değerlerinin kavramlarıyla bir sentez oluşturmaya çalışmasıdır. Ayrıca Ziya Gökalp, gelenekselcilik-çağdaşlık (muasırlaşma), süreklilik-değişim, milliyetçilik-enternasyonalizm ve İslamcılık-laiklik ikilemlerini çağdaş yazarlardan çok daha ölçülü bir şekilde ele alabilmiştir (Parla, 1993). Bu bağlamda tarihsel, sosyolojik, kültürel ve ekonomik açıdan çözümler sunan Ziya Gökalp’in ekonomi düşüncesini solidarist korporatizm⁷ oluşturmaktadır. Türkiye’deki egemen

⁷Korporatizm hem liberalizmin bireyciliğini hem de Marksistlerin sosyal sınıfların varlığı, sınıf çatışması ve emek-sermaye ilişkileri düşüncesini reddetmekte ve ulusal çıkarın devlet-işveren-işçi üçgeni içinde gerçekleşeceğini ileri sürmektedir. Bu da siyasal temsil ve karar alma düzeyinde gevşek ya da sıkı korporatif kurumsal yapılarla sağlanır (Parla, Taha, Ziya Gökalp, *Kemalizm ve Türkiye’de korporatizm*, İletişim Yayınları, 1993, s. 8). Solidarist korporatizm ve faşist korporatizm olmak üzere iki alt türü bulunur. Solidarist korporatizm

korporatist düşüncenin ilk ve hala en yetkin sistematik düşünürü Ziya Gökalp'tir (Parla, 1993: 8). Ziya Gökalp'in düşüncesinin oluşumunda Emile Durkheim, Fransız ekonomist Paul Cawes ve Alman ekonomist Friedrich List etkili olmuştur (Parla, 1993). Her ne kadar korporatist düşüncenin somut olarak uygulanma çabaları Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda gerçekleşmiş olsa bile kuramsal temelleri 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Cumhuriyet döneminin önemli iktisatçılarından olan Sabri Ülgener geçmiş dönemlerde List-Gökalp çizgisinde uygulanan iktisat politikalarının irrasyonel taraflarından rahatsız olmuş ve bunu Keynesçi planlama anlayışıyla rasyonel bir çizgiye çekmeye çalışmıştır (Dinçaslan, 2021).

“*Türkçülüğün Esasları*” başlıklı kitabının “*İktisadi Türkçülük*” başlıklı bölümünde eski Türklerin iktisada önem verdiklerini vurgulayan Ziya Gökalp, Türklerin geçmişte sahip oldukları bu iktisadi refaha gelecekte de sahip olmaları gerektiğini ve kazanılacak servetlerin eski yaşamlarında olduğu gibi kamuya ait olması gerektiğini belirtmektedir. Türklerin hürriyeti ve istiklali sevdikleri için komünist (iştirakçi), eşitlikçi olduklarından dolayı da bireyci kalamayacaklarını belirten Ziya Gökalp, Türklere en uygun sistemin tesanütçülük (solidarizm) olduğunu vurgulamaktadır. Bu sistemde ferdi mülkiyet toplumsal dayanışmaya hizmet ettiği müddetçe meşru kabul edilmektedir. Ferdi mülkiyetin yanı sıra kamunun refahına odaklanan toplumsal mülkiyette sistem içinde yer almaktadır. Kamunun refahını temin için her ne gerekiyorsa yapılacağını belirten Ziya Gökalp, toplumsal servetin yeter seviyeye ulaştığı durumda halktan vergi almaya ihtiyaç kalmayacağını belirterek, hiç olmazsa vergilerin sayısının ve miktarının azaltılabileceğini ifade etmektedir (Ziya Gökalp, 1990).

“Ülkemiz, bir ziraat yurdudur, biz ziraatçı bir millet olarak kalmalıyız.” şeklindeki düşünceleri eleştiren Ziya Gökalp, ziraatı hiçbir zaman elden bırakmayacağımızı lakin çağdaş bir millet olmak istiyorsak, kesinlikle büyük sanayiye sahip olmamız gerektiğini ifade etmektedir. Bu bağlamda Türklerin iktisadi ülküsünü “ülkeyi büyük sanayiye kavuşturmak” olarak tanımlamaktadır. Ülkünün hayata geçirilmesi için geçerli olan yolun himayecilik olduğunu vurgulayan Ziya Gökalp, bu yolda “milli iktisat” kuramlarının rehberlik edeceğini belirtmektedir. Sanayi ülkesi olması nedeniyle İngiltere'nin mamul mallarını ihraç etmeye ve ilkel maddeleri ithal etmeye muhtaç olduğunu ifade eden Ziya Gökalp, İngiltere için faydalı olanın açık kapı siyaseti olduğunu vurgulamaktadır. İngiltere için faydalı olan bu politikanın, az gelişmiş ülkeler tarafından uygulanması, bu ülkelerin ekonomik açıdan bağımlı kalmasına neden olmaktadır. Açık kapı siyasetinin faydalı olması için bu ülkelerin milli sanayilerini oluşturması gerekmektedir. Amerika ve Almanya gibi ülkeler büyük sanayilerini oluşturduktan sonra açık kapı siyasetini

daha çoğulcu ve ılımlı bir devletçi yapıya sahipken, faşist korporatizm tekçi ve totaliterdir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Parla, a.g.e.

izlemişlerdir (Ziya Gökalp, 1990). Ziya Gökalp'in bu vurgusu oldukça önemlidir. Dış ticaretin serbestleşmesinin yaratacağı bağımlılığı erken bir tarihte ortaya koymaktadır. Bu kapsamda Ziya Gökalp'in görüşü, Ahmed Midhat ve Namık Kemal'in görüşleriyle benzerlikler göstermektedir.

Ziya Gökalp, "*İktisada Doğru*" başlıklı makalesinde iktisadî başka toplumsal faaliyetlerin temeli olarak görmektedir. Çünkü bir toplumda, her gün tüketileceği yiyeceğini düşünmek zorunda olmayan insanlar bulunmazsa, o toplumda alimlerin, sanatkarların ve filozofların yetişmesi mümkün değildir. İnsanın bir taraftan karnını doyurmak için hoşlanmadığı bir kunduracılık işiyle (hurfetle) uğraşarak para kazanmaya çalışması, diğer taraftan nefsinin ilme, sanata, felsefeye adanması mümkün değildir (Ziya Gökalp, 1982: 34). Türkiye'de iktisadın gelişmesinin zengin bir sınıf meydana getirmediğinden ötürü, yalnız zevk aldıkları işlerle uğraşan kişilerin sayısının pek az olduğunu belirten Ziya Gökalp, Türkiye'de büyük alimlerin, sanatkarların, filozofların yetişmemesinin nedeninin iktisadî hayatımızın çok geri olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Bir ülkede iktisadî hayat ne kadar gelişirse, iş bölümü de o derece gelişmiş olacaktır. İş bölümünün derinleşmesiyle de meslekler ihtisaslaşmış hale gelecektir. Ayrıca başka toplumsal faaliyetlerin gelişmesi de her birinin zengin bir bütçeye sahip olmasıyla ilişkilidir. O halde, iktisada verilecek ehemmiyet, yalnız maddî refahı temin etmekle kalmayacak, yüksek faaliyetlerin mümkün olmasına da zemin hazırlayacaktır (Ziya Gökalp, 1982: 37).

"*Musahabe-i İktisadiyye – Dışten Artmaz, İçten Artar*" başlıklı yazısında tasarruf konusunda yanlış anlaşılmaya dikkat çeken Ziya Gökalp, iktisadın sadece tasarruftan ibaret olmadığını vurgulamaktadır. Gerekli olmayan şeyleri satın almamayı, alışverişte aldanmamayı ve ufak tefeğin boş yere sarfına meydan vermemenin tasarrufun makbul şartlarından olduğunu belirtirken, yaşam için çok gerekli olan ihtiyaçlardan da para esirgemenin delilik olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, servetin tasarrufla oluşmayacağını belirtmekte ve serveti oluşturanın emeğin ve emek ürünlerinin artması olduğunu ifade etmektedir. Tarlalardan az ürünün hasat edildiğini ifade eden Ziya Gökalp, miktar azlığına ek olarak, nakliye masraflarının artmasından dolayı, tahılların pahalıya satıldığını belirtmekte ve elde edilen kârın bizi doyurmadığını ifade etmektedir. Çok satmanın ucuz satmaya, ucuz satmanın ise ucuz üretmeye bağlı olduğunu ifade eden Ziya Gökalp, az masrafla çok mahsul almak için tedbirler düşünülmesi gerektiğini belirtmekte ve bu tedbirleri, makinelerin ülkeye getirilmesi ve şirketlerin kurulması olarak sıralamaktadır. Gökalp'e göre makineler az emekle iş gören cansız amelelerken, şirketler ise az sermaye ile büyük teşebbüslere girişen manevî şahıslardır (Ziya Gökalp, 1976: 25). Mahsullerin ucuz şekilde hasat edilebilmesi için saban, orak ve harman makinelerinin çiftliklere girmesi gerekirken, Avrupa ürünleriyle rekabet edebilmek

için de demirci, marangoz, dokumacı, ipekçi ve öteki esnafın makine kullanması gerekmektedir. Fakat büyük makineleri satın almaya bir kişinin sermayesi yetmeyeceğinden ötürü, bu ancak birçok kişinin sermayelerinin birleştirmesiyle mümkün olmaktadır. Bir sanatkâr ise tek başına istediği kadar müşteriyi bulamazken, bir şirket şubeler vasıtasıyla mallarını daha fazla kişiye satabilmektedir. Gelişmiş ülkelerde de serveti meydana getiren makine ve şirketlerdir (Ziya Gökalp, 1976). Bu bağlamda baktığımızda özellikle zengin ülkelerin kalkınma sürecinde makine ve şirketler önemli yer tutmaktadır. Gökalp, makineler ile ilgili şu öneriyi yapmaktadır:

“Fakat bu konuda Yüce Hükümet’in (Hükümet-i Senniye’nin) de bir teşebbüsü lazımdır. O da Ziraat Bankası tarafından şehir merkezinde ziraat ve sanayi makineleri için bir depo tesisi ve burada her vakit bir makinistin bulundurulmasıdır. Bu mağazada herkes taksit suretiyle istediği makineyi alabilir. Makineler bozulursa makinist karşılıksız bir şekilde tamirine aracılık edeceğinden, kullanma şeklide ziraat muallimi tarafından gösterileceğinden hiçbir güçlük kalmaz. Talep arza tabi olduğundan bu müessesenin ziraat ve zanaat alemlerinde çok ilerleme meydana getireceğine şüphe yoktur. (Ziya Gökalp, 1976: 25-26)”⁸

Ziya Gökalp, “İktisadi Mucize” başlıklı yazısında Tanzimat’tan beri uygulanan İngilizlere ait iktisat kuramlarının, eski ekonomik yapının yıkılmasına ve yeni oluşan ekonomiye girişe mani olduğunu belirterek, hükümetin desteği olmadan Türklerin iktisadi hayatta ilerlemelerinin mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Bugün ise Manchester iktisadiyatının, yalnız İngiltere’nin iktisadi hayatına uygun olduğunun anlaşıldığını ifade eden Ziya Gökalp, Türkiye’de büyük sanayinin oluşturulmasına şiddetle ihtiyaç duyulduğunu ifade etmekte ve bunun gerçekleşmesi için hükümetin, il idarelerinin ve belediyelerin teşebbüslerine ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır. Bu teşebbüsler sonucu kurulan fabrikalara ise kişilerden veya şirketlerden talip olan çıkarsa, onlara satılarak yeni fabrikaların en baştan kurulacağını belirtmektedir (Ziya Gökalp, 1982a). Benzer şekilde “İktisadi İnkılap için Nasıl Çalışmalıyız” başlıklı makalesinde de çağdaş devletin büyük sanayiye sahip olan bir devlet anlamına geldiğini vurgulamakta ve bunun için Türkiye’nin milli bir sanayiye sahip olmaya çalışması gerektiğini ifade etmektedir. Özellikle İngilizlerin ruhunda bulunan teşebbüs hissini, Osmanlı insanında doğmasını beklemeden, milli bir hamle ile büyük sanayinin oluşturulması gerektiğini belirtmektedir. Fakat bunu yaparken tedrici bir şekilde kalkınmanın merhalelerini takip etmek yerine, Avrupa’nın en son gerçekleşen bilimsel ilerlemelerinden yararlanarak işe başlanması gerekmektedir. Gökalp, bu süreçte devletin aktif rol oynamasını özellikle vurgulamaktadır. Avrupa emperyalizminin ferdi kapitalizme dayandığını ifade eden Ziya Gökalp’a göre devlet kapitalizminin oluşumuna yönelik politikaların uygulanmasıyla, kapitalist olarak adlandırılan “münkir” bir sınıfın

⁸ Yazarlar tarafından sadeleştirilmiştir.

oluşumu da engellemiş olacaktır. Bu açıdan devlete ahlaki bir görev yüklenmektedir (Ziya Gökalp, 1982b).

Ziya Gökalp, “*Teşkilatçılar*” başlıklı yazısında Türkler’in askeri ve siyasi hayatta olduğu gibi neden iktisadi hayatta başarı gösteremediğini sormakta ve bunun cevabı olarak müteşebbis sınıfının eksikliğini vurgulamaktadır. Sermaye, emek ve tabiat zenginliğinin önemli faktörler olmasına karşın, bu faktörleri üretime kanalize edecek olan müteşebbis sınıfının olmaması ilerlemeye ket vurmaktadır. Müteşebbis sınıfının oluştuğu fakat sermaye ve tekniklerin olmaması halinde müteşebbislerin ne iş yapacakları sorusuna ise müteşebbislerin öncelikle anonim şirketler veya kooperatifler kurmaları durumunda bütün halkın onların peşinden koşacağını ifade etmektedir (Ziya Gökalp, 1980).

“*Türklerin En Zayıf Noktası ve En Kuvvetli Noktası*” başlıklı makalesinde ise uzmanların eksikliğine dikkat çeken Ziya Gökalp, bunun nedeninin işbölümünün yeterince gelişmemiş olması olarak ifade etmektedir. Gökalp, eksikliğin giderilmesi için en kolay tedbirin Avrupa’dan uzman getirmek olduğunu ifade etmekte ve “ben, Avrupa sermayesinin memleketimize girmesinden korkmadığım gibi, Avrupa’nın siyasi mahiyette olmayan hakiki uzmanlarına da tamamıyla güvenirim (Ziya Gökalp, 1980a: 108)” demektedir. “*Ecnebi Sermayesi*” başlıklı makalesinde de siyasi şartları olmayan yabancı sermayenin ülkeye girmesinin hiçbir mahzuru olmadığını vurgulamaktadır (Ziya Gökalp, 1980b).

4. SONUÇ

Ele alınan yazarların düşünceleri birlikte incelendiğinde, ana akım kalkınma yaklaşımı tarafından doğrusal bir kalkınma yolu olarak görülen İngiliz iktisadiyatının Osmanlı İmparatorluğu açısından geçerli olmadığı özellikle vurgulanmaktadır. Bu açıdan yazarlar Osmanlı’nın ekonomi yapısının özgünlüğüne dikkat çekerek, politika önerisinde bulunmaktadır. Yazarların çalışmalarına dayalı olarak yapılan incelemede, genel itibarıyla kalkınmanın belirleyicileri arasında öne çıkan sanayileşme, sermaye birikimi, beşeri sermaye, dış ticaret, yabancı sermaye, tarım konuları hakkındaki görüşlerine rastlanmaktadır. Yaşadıkları dönemin kargaşalı ortamından ve savaşlardan etkilenen yazarların kalkınma perspektiflerinde milli iktisat ve himayecilik önemli bir yer tutmaktadır. Yazarların tamamında himayeciliğe yönelik olumlu bir tavrın olduğu görülmektedir. Fakat himayeciliğin seviyesi yazarlara göre farklılık göstermektedir. Örneğin, Ahmed Midhat Osmanlı’daki yerli sanayinin gelişmesi için ithalata yüksek vergiler koyulması gerektiğini vurgularken, Namık Kemal Avrupa ülkelerinin buna izin vermeyeceğini ve yerli sanayinin serbest ticaret içinde geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ahmed Midhat her ne kadar ithalata yüksek vergiler konulmasını savunsa da bu vergilerin Osmanlı’nın Avrupa ülkelerinin seviyesine gelene kadar yürürlükte kalacağını belirtmektedir. Ziya Gökalp’te siyasi şartları olmayan yabancı

sermayenin ülkeye girmesinin sakıncalı olmadığını vurgulamaktadır. Diğer yazarların aksine daha korumacı bir ekonomik yapıya yönelim Ziya Gökalp'in düşünce yapısında daha belirgindir. Özellikle korporatist bir ekonomik yapı benimseyen Gökalp, ferdi mülkiyetin toplumsal mülkiyete hizmet ettiği müddetçe meşru olduğunu vurgulamaktadır. İngiliz iktisadiyatının ilkelerinin Osmanlı açısından geçerli olmayacağı düşüncesini erken bir tarihte vurgulayan yazarların düşüncelerinde serbest ticaretin yarattığı bağımlılık ilişkisi tam anlamıyla kavranamamaktadır. Bu olağan bir durum olmakla birlikte en önemli nedeni bahsi geçen bağımlılığın daha geç dönemlerde kuramsal temellerinin atılmış olmasıdır.

Günümüze gelindiğinde ülkeye özgü koşulların ve ülke kaynaklarının ulusal kalkınma hamlesinde dikkate alınmasının gereği daha fazla görünür olmuştur. Gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelerle aynı kulvarda farklı koşullarda yarışma çabası değişik bağımlılık ilişkilerini de beraberinde getirmektedir. Bu ilişkiden kurtulmak için ülkelerin kalkınma stratejileri ulusal ve küresel koşullar gözetilerek tasarlanmalıdır. Makaleye konu olan yazarların da vurguladığı gibi az gelişmiş ülkelerin sanayileşmeleri ulusal kalkınmanın başarılmasında oldukça önemli bir aşamadır. Ayrıca ülkeler ulusal kaynakların sürdürülebilirliğini sağlayacak şekilde yeraltı kaynaklarını işlemeli ve değerlendirmelidir. Anlaşıldığı üzere yazarların kalkınma perspektifleri günümüz sorunlarına da ışık tutmaktadır. Bu çalışma belli başlı yazarların görüşleri temelinde geçmişten günümüze ulusal kalkınmaya yönelik yaklaşımları sunmaya çalışmıştır. Ancak konunun derinliği ve kapsamı düşünüldüğünde, bu yaklaşımların incelenen çalışmaların kapsamı doğrultusunda nispeten sınırlılık göstereceği açıktır. Öte yandan ulusal kalkınma açısından hâlâ güncelliğini koruyan ve tartışılan konulara geçmişten deneyim ve düşünce aktarımının ulusal kalkınma politikasının nasıl şekillendirilmesi gereğine ilişkin tartışmalara ışık tutacağı söylenebilir. Ayrıca bu çalışmanın Türkiye'nin kalkınma yoluna ilişkin araştırmaları canlandırması ve bu alanda yapılan ulusal çalışmaların ortaya çıkarılmasına katkı sunması beklenmektedir.

Etik Beyan

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında belirtilen tüm kurallara uyulduğu beyan edilmiştir.

Etik Kurul Onayı

Araştırmanın etik kurul izni gerektirmeyen araştırmalardan olduğu beyan edilmiştir.

Çıkar Çatışması ve Finansal Katkı Beyanı

Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması ve finansal katkı beyan edilmemiştir.

Yazarlık Katkı Beyanı

Çalışmanın tüm aşamaları yazarlar tarafından tasarlanmış ve hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Ağır, S. (2017). Osmanlı iktisat düşüncesinde bir kalkınma stratejisi olarak örnek alma. *Türkiye’de İktisadi Düşünce* içinde. Derleyen: M. Erdem Özgür, Alper Duman & Alp Yücel Kaya. İstanbul: İletişim Yayınları, 49-52.
- Ahmed Midhat (2005). *İktisat metinleri*. Hazırlayan: Erdoğan Erbay & Ali Utku. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Akan, S. (2015). Polanyi’nin modern iktisatın insan anlayışına eleştirileri. *İnsan ve Toplum*, 5(10), 93-112.
- Amin, S. (2019). *Samir Amin anlatıyor: Ezilen halkların, sömürülen sınıfların organik aydını*. Çeviren: Fikret Başkaya. Hazırlayan: Demba Moussa Dembele. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boran, B. (2016). *Türkiye ve sosyalizm sorunları*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav, K. (2018). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2015*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Chang, H. J. (2021). *Kalkınma reçetelerinin gerçek yüzü*. Çeviri: Tuba Akıncılar Onmuş. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakmak, D. (2011). *Osmanlı iktisat düşüncesinin evrimi: Societas ve Universitas gerilimi*. İstanbul: Libra Kitap.
- Demircioğlu, Z., & Erbaş, H. (2018). İlkler: Türkiye’de gelişme yazınının kökleri. *Türkiye’de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki* içinde. Derleyen: Hayriye Erbaş. Ankara: Palme Yayınevi, 28-50.
- Evliya Çelebi (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi 3. cilt 2. kitap*. Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gök, F. Y. (2008). *1828-1829 Osmanlı Rus savaşında Doğu Anadolu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Gökçalp, Z. (1982). İktisada doğru. *Makaleler VII* içinde. Hazırlayan: M. Abdulhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 34-40.
- Gökçalp, Z. (1982a). İktisadi mucize. *Makaleler VII* içinde. Hazırlayan: M. Abdulhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 163-165.
- Gökçalp, Z. (1982b). İktisadi inkılap için nasıl çalışmalıyız?. *Makaleler VII* içinde. Hazırlayan: M. Abdulhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 170-172.
- Gökçalp, Z. (1990). *Türkçülüğün esasları*. Hazırlayan: Mehmet Kaplan. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kara, İ. (2019). Sunuş. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 5-8.
- Karaarslan, B. (2017). *XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti’nde sanayileşme gayretleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Kazgan, G. (2006). *Tanzimattan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kızıltoprak, A. A. (2012). *1330 tarihli Rusumat Salnamesi’ne göre Osmanlı gümrükleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Kurmuş, O. (2012). *Emperyalizmin Türkiye’ye girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.

- Kurt, M., Kuzucu, K., Çakır, B., & Demir, K. (2016). 19. yüzyılda Osmanlı sanayileşmesi sürecinde kurulan devlet fabrikaları: bir envanter çalışması. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 40, 245-278.
- Kuştemir Kaya, S., & Oktik, N. (2022). Osmanlı'nın son döneminde sanayileşme ve modernleşme: Beykoz örneği. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 18(36), 697-727.
- Küçükömer, İ. (1966). *Gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerin ilişkileri üzerine (politik iktisada dönüş denemesi)*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Küçükömer, İ. (1994). *Düzenin yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Memiş, Ş. (2015). *19. yüzyılda bir sanayileşme stratejisi olarak uluslararası fuarlar: Osmanlı örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Namık Kemal (1992). Mülkümüzün servetine dâ'ir. *Nâmık Kemâl'in "Hürriyet Gazetesindeki Makaleleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) içinde. Hazırlayan: Ali Donbay. Selçuk Üniversitesi, Konya, 37-45.
- Namık Kemal (1992a). Usul-i meşverete dâ'ir geçen nümerolarda münderic mektûbların altıncısı. *Nâmık Kemâl'in "Hürriyet Gazetesindeki Makaleleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) içinde. Hazırlayan: Ali Donbay. Selçuk Üniversitesi, Konya, 142-148.
- Namık Kemal (2019). İstikbâl. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. . Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 39-42.
- Namık Kemal (2019a). Vatan. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. . Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 474-479.
- Namık Kemal (2019b). Terakki. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. . Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 212-220.
- Namık Kemal (2019c). Sanat ve ticaretimiz. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 279-283.
- Namık Kemal (2019d). Ziraatimiz. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri* içinde. . Hazırlayan: Nergiz Yılmaz Aydoğdu & İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 299-304.
- Nişancıoğlu, K. (2013). The Ottoman origins capitalism: uneven and combined development and Eurocentrism. *Review of International Studies*, 40(2), 325-347. <https://doi.org/10.1017/S0260210513000181>
- Özon, M. N. (1971). *Osmanlıca – Türkçe sözlük*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Öztürk, N. (2015). *Kalkınma kuramlarına eleştirel bir yaklaşım*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Özveren, E. (2017). İster istemez karşılaştırmalı ve dışa bağımlı iktisadi düşünce tarihimiz: gözlemler ve sorunlar. *Türkiye'de İktisadi Düşünce* içinde. Derleyen: M. Erdem Özgür, Alper Duman & Alp Yücel Kaya. İstanbul: İletişim Yayınları, 13-48.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parla T. (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sayar, A. G. (2021). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Sugözü, İ. H. (2010). Kayıtdışı ekonomiyi önlemede vergi politikaları (1980-2004 Türkiye Örneği). *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10(19), 171-193.

- Şener, S. (2007). Osmanlı sanayileşme süreci ve bu süreçte özel girişimin rolü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(3), 56-90.
- Toprak, Z. (1995). *Milli iktisat – milli burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ülgener, S. F. (1991). *Milli gelir, istihdam ve büyüme*. İstanbul: DER Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2016). İktisadi hayatta zihniyetin rolü ve tezahürleri. *Makaleler* içinde. Hazırlayan: Ahmed Güner Sayar. İstanbul: Derin Yayınları, 19-53.
- Ülgener, S. F. (2016a). İktisadi yenilenmemizin zihniyet muhasebesi. *Makaleler* içinde. Hazırlayan: Ahmed Güner Sayar. İstanbul: Derin Yayınları, 254-268.
- Ziya Gökalp (1976). Musahabe-i iktisadiyye. *Makaleler I* içinde. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 23-26.
- Ziya Gökalp (1980). Teşkilatçılar. *Makaleler IX* içinde. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 111-115.
- Ziya Gökalp (1980a). Türklerin en zayıf noktası ve en kuvvetli noktası. *Makaleler IX* içinde. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 106-110.
- Ziya Gökalp (1980b). Ecnebi sermayesi. *Makaleler IX* içinde. Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 164-167.